

ДИАЛЕКТНИ РАЗЛИЧИЯ

Сложните по своя характер различия между българските диалекти могат да бъдат категоризирани и представени в три основни рубрики. Описанието по-долу следва такъв модел.

В рубриката *Фонетика* се описва звуковата система на диалекта. Специално внимание е обърнато на застъпниците на основни старобългарски гласни, тъй като те очертават ясно разграничени ареали.

В рубриката *Ударение* се описват систематични различия в мястото на ударението в сравнение с книжовния език.

В рубриката *Морфология* се описват характерни отличителни черти на съществителните, местоименията и глаголите в сравнение с книжовния език.

* * * * *

ИЗТОЧНОРУПСКИ: тракийски

Голямата група на рупските говори покрива голяма част от Южна България, а източната им част включва две големи групи – тракийска и strandжанска (Бояджиев 1991: 20-24). Ареалът на тракийските говори не покрива напълно географското понятие Тракия. От друга страна, части от Източните Родопи спадат към тази група. Тракийски диалекти се говорят в долината на Марица и на юг от нея, също на североизток в посока на Бургас. Има две подгрупи, северна и южна, разделени от река Арда (Бояджиев 1991: 33). Северната група е представено в този сайт от четири села от региона на Хасково: Въгларово (В), Кралево (К), Малево (М) и Сталево (С). Южната група е представена от две села от региона на Ивайловград: Драбишна (Д) и Хухла (Х). Тъй като общите черти на двете групи са значително повече от разликите, те са описани заедно, с оглед и на разликите между тях.

Следва списък на особеностите на тракийския говор, базиран на текстовете от шестте села представени в сайта. Примерите са взети от текстовете.

Съкращения: с главна буква е означено населеното място, както е посочено по-горе; числото, което следва, показва номера на текста от това село (например К1 = Кралево 1, Д2 = Драбишна 2), а след многоточието е номерът на реда в текста, където посочената форма се появява. Отбелязваме, че в сайта има две села с името Малево. В сайта те са разграничени със съкращение, показващо в кой регион се намират. Описаното тук село Малево е в региона на Хасково; в сайта то е означено като Малево/Хск.

Фонетика

- Малкият ер редовно се явява като /e/.

Примери: *t`енку* (X2: 105, С4: 56), *ж`еналу* (M1: 192), *дл`егу* (K1: 47)

- Застъпниците на двете носовки са като в книжовния език: /ъ/ за голямата и /е/, включително след посталвеолна съгласна, за малката. Единственото изключение (и единствен пример за явлението, известно като „смесване на носовките“), е в думата „шепа“.

Примери за голяма носовка: *п`ти* (X5: 25), *р`кэ* (B2: 44)

Примери за малка носовка: *ж`етвэ* (Д4: 4, M1: 184), *ш`етэм* (X2: 43) // *ш`пкэ* (Д2: 13)

Много от разликите между двете групи се отнасят до ятовата гласна и етимологичното *я*. Те ще бъдат разгледани в края на описанието.

- Гласната /u/ се заменя с /'y/ или /ii/ пред лабиални съгласни. Промяната е особено редовна след посталвеолни съгласни.

Примери: *бѣвѣ* (X1: 31), *ут'уѣм* (Д1: 32), *ж'увѣй* (M2: 113), *ч'увѣйки* (B2: 86)

- Често изпадане на неударени гласни.

Примери: *нд'ал'ѣ* (X5: 22), *думѣтенту* (Д1: 43), *млѣтте* (K2: 99), *жѣлзѣтѣ* (B2: 97)

Ако предходната съгласна е сонорна, тя понякога се удължава; за тази промяна се използва терминът „вокално-консонантно сливане“.

Примери: *стѣр:те* (M1: 33), *р'ѣтѣн:ту* (C1: 62).

- Протеза на /й/ пред начално ударено /e/.

Примери: *йѣдру* (X3: 51), *йѣтѣрви* (C1:10)

- Началната група /чр/ + малък ер се явява като /цър/.

Пример: *цѣри* (X1: 22)

- Съгласната /х/ е заменена от /h/ във всички позиции; понякога изпада без очевидно правило.

Примери: *б'ѣхѣ* (K1: 40), *бѣхе* (M1: 108), *л'ѣхѣ* (B2: 53) // *л'ѣбѣ* (K2: 10), *рѣнили* (X6: 74), *изгл'ѣдѣѣ* (Д1: 15)

- В начална позиция съгласната /ф/ е заменена с /h/.

Примери: *хучѣ* (C2: 3), *хурни* (B1: 54), *h удѣите* (Д1: 50).

- Меките съгласни може да се появяват в краесловието.

Примери: *велѣгден'* (Д2: 29), *хамбѣр'* (M1: 254), *рудѣн'* (C1: 65), *дѣвет'* (B2: 56), *жудѣт'* (K1: 73)

- Съгласната /л/ се палатализира пред меки съгласни.

Примери: *йѣбѣл'к'и* (Д2: 82), *вийѣл'ки* (M1: 238), *мѣл'чѣ* (B2: 122)

- Съгласната /в/ изпада пред закръглени гласни.

Примери: *дѣрѣ* (Д2: 138), *тѣйту* (X3: 51), *дудѣ'ни* (K1: 11), *утѣри* (C1: 169), *дѣвет* (B2: 38)

- Групата /дн/ се асимилира в /нн/.

Примери: *пѣннѣлѣ* (Д2: 162), *нѣпѣннѣли* (K3: 63), *с'ѣннем* (B2: 127)

- Групите /бн/ и /вн/ се асимилират в /мн/.

Примери: *дрѣмничку* (Д1: 42), *дрѣмну* (X3: 52), *грѣмнѣд* (K1: 51), *рѣмну* (X4: 5)

- Началната група /мн/ е заменена с /мл/.

Пример: *млѣгу* (X2: 43, M2: 77, B1: 100)

- Групата /стр/ се заменя със /ср/.

Примери: *срѣгалѣ* (C1: 13), *срѣнкѣ* (B1: 6), *нѣсѣргѣнѣ* (X1: 17)

- Съгласната /й/ се заменя с /в/ след закръглена гласна.

Примери: *стув'ѣт* (X6: 15), *двѣме* (K2: 58), *дув'ѣһне* (X4: 34)

Ударение

- Редовно отмятане на ударение в двусрични съществителниот женски и среден род.

Примери: *л'ѣһѣ* (B2: 53), *нѡгѣ* (D1: 23), *чѡрбѣ* (C2: 74), *дѣски* (M1: 253), *сѣсри* (B1: 74) // *брѣшну* (B1: 123), *мѡмч'етѣ* (D1: 68), *т'ѣлетѣ* (M2: 102)

Examples: *l'ǎhǎ* (V2: 53), *nǒgǎ* (D1: 23), *čǒrbǎ* (S2: (74), *dǎski* (M1: 253), *sǎsri* (V1: 74) // *brǎšnu* (V1: 123), *mǒmč'etǎ* (D1: 68), *t'ǎletǎ* (M2: 102)

- Начално ударение във формите за първо лице единствено число сегашно време.

Примери: *пѣрѣ* (X6: 18), *мѣл'чѣ* (B2: 122), *зѣведѣ* (D2: 100), *пѡберѣ* (K1: 56), *ѣспечѣ* (M1: 265)

- Начално ударение в императивните форми.

Примери: *с'ѣнни* (D2: 98), *кѣж'те* (X1: 4), *зѣмеси* (M1: 265), *сѣрни* (C1: 107), *вѣрши* (B2: 24)

Морфология

- Плурално окончание за мъжки род */-e/*.

Примери: *кѡкѣле* (D2: 177), *проф'ѣсуре* (K2: 83), *дѡктуре* (C2: 11)

- Окончанието на съществителните от женски род единствено число, когато е под ударение, съвпада с рефlekса на голямата носовка, т.е. */ъ/*.

Примери: *удѣтѣ* (D1: 84), *вуйнѣ* (X6: 62), *жинѣтѣ* (K1: 18), *глѣвѣтѣ* (C2: 3)

Тези форми са резултат от интересно развитието на българския език, който постепенно изгубва всички падежни окончания при съществителните. В предпоследния етап на този процес, съществителните от женски род са имали само две падежни форми (вместо наследените седем): именителна и т.н. казус генералис, който наследява формата на винителния падеж, завършваща в старобългарски с голяма носовка, и е бил използван за всички други значения. В този диалект казус генералис се налага като новата единствена форма, докато в други диалекти се обобщава старата номинативна форма на */-a/*.

- Плуралните форми на „ръка“ и „нога“ се образуват с продуктивното окончание */-u/* вместо със старото дуално */-e/*.

Примери: *рѣкѣти* (M2: 39), *нугѣ* (X3: 47)

- Плуралният член за мъжки род е */-to/*.

Примери: *сѣйвѣнету* (D1: 84), *кѣлѣмету* (C1: 112), *ѡлувету* (B2: 98), *убѡрету* (X3: 34)

- Характерни форми за някои лични местоимения, например:

именителна форма за първо лице единствено число: *ѣѣ* (K1: 16), *ѣѣс* (D1: 39); първата форма е среща по-често.

именителна форма за трето лице единствено число среден род: *tòy* (Д2: 72, К2: 74)
винителна форма за трето лице единствено число мъжки род: *n'ègə* (К3: 43)
винителна форма за трето лице единствено число женски род: *nèhi* (С4: 48)
кратка винителна форма за трето лице множествено число: *hi* (Д1: 93), (Д2: 57)
кратка дателна форма за трето лице множествено число: *hmi* (М1: 113), *hni* (С4: 40)

- Системата на показателните местоимения има трети член, който маркира идеята „близо“ с форманта /-c-/, наред с очакваните „неутрално“ и „далече“, маркирани съответно с формантите /-t-/ и /-n-/.

Примери: *sòo* (Д1: 50), *svà* (К1: 2), *tvà* (С1: 117, Д1: 4, К3: 8), *nvà* (Х3: 52)

- Местоимението „какъв“ и производните му се използват вместо „кой“ в адективна функция.

Примери: *n'ákəv dèn'* (Х3: 31), *n'ákəf nət* (К2: 92; М1: 190), *n'ákəv drən* (С3: 31)

- Използва се въпросителното местоимение „кутри“ и производните му вместо „кой“.

Пример: *s'ákutri* (Х5: 41)

- Използва се диалектната форма „врит“ със значение „всички“.

Пример: *frət* (Д2: 67)

- Аористната тематична гласна /o/ е заменена с /a/ (извън ударение [ə]).

Примери: *ɖun'èsəh* (Д2: 13), *fl'ázəhme* (К1: 2), *n'əkəh* (В1: 123)

- При някои глаголи аористните форми и аористното деятелно причастие се образуват от сегашната основа.

Примери: *zberəh* (Х5: 35), *səberəl* (К3: 50)

- Някои вторични имперфективни глаголи се образуват от перфективната основа.

Примери: *plətəne* (Х6: 26), *izvəddəhi* (К2: 78), *hətəme* (М1: 158), *s'atəhme* (С4: 34)

- Вторични имперфективни глаголи, завършващи на *-ичам*, тук завършват на *-ицям*.

Пример: *ubl'icəli* (С4: 47)

- Вметнатият ер се запазва в цялата парадигма на словите причастия.

Примери: *obl'əkələ* (С4: 25), *n'əkəli* (В1: 111)

- Редупликация на морфемата /-л/ в елови причастия с ударение върху окончанието.

Примери: *dušl'ili* (Х2: 63, Д2: 7), *rekli* (К3: 40).

- Частицата за бъдеще време е *zə* във всички села освен Хухла, където тя е *ше*.

Примери: *zə* (Д1: 42, К1: 3, М2: 4, С1: 4, В1: 28) // *ше* (Х6: 93)

РАЗЛИКИ

Фонетика

Както ятовата гласна, така и етимологичното *я* са се развили различно в двете подгрупи.

- Под ударение ятовата гласна се явява в южната (ивайловградската) група винаги като /*ʼa*/, докато в северната (хасковската) група се явява /*ʼa*/ или /*e*/ в зависимост от характера на следващата сричка, т.е. като в книжовния език, с изключение на аористните форми, в които винаги се явява /*e*/.

Примери: *с'аме* (Д1: 42), *гул'амийә* (Х5: 11) // *б'әһә* (К1: 40), *д'әду* (С4: 33), *беше* (К1: 12)

Пример за аористна форма: *умр'е* (М1: 54)

В северната група предната гласна, която замества ятовата гласна пред мека сричка, е различна: отворена гласна /*е*/ в Сталево (но понякога и /*e*/), затворена гласна /*ё*/ в другите села.

Примери: *см'ён'әш* (С1:173), *п'ёй* (С1: 146) // *йәдеше* (С2: 73), *пусёши* (К1: 84)

На края, след съгласната /*ц*/ ятовата гласна се явява като /*a*/ и в двете подгрупи.

Примери: *цәл'* (Х1: 81; М1:192; В2: 14)

- Етимологичното *я* се запазва винаги в южната (ивайловградската) група, докато в северната (хасковската) то се явява като /*a*/ пред твърда и като /*е*/ пред меки срички (освен след /*й*/, където резултатът винаги е /*a*/).

Примери: *теч'әш'е* (Д1: 84), *уч'әһне* (Х2: 78) // *иссушәвә* (С2: 51), *нәднич'ёрет* (М1: 184), *увәж'ёвәһә* (М1: 34), *дәрж'ёви* (С2: 88) // *йәденету* (М1: 113), *вийәл'ки* (М1: 238)

- В северната група се наблюдава серия промени, определяна от лингвистите като „верижна промяна”, при която контрастът между гласните се запазва, въпреки че всяка от тях се променя.

Първо, гласната /*e*/ често се стеснява до /*ё*/ в ударени срички.

Примери: *сёлу* (К1: 19), *б'ёһме* (С1: 70), *двё* (В2: 34)

Второ, тясната гласна /*и*/ се изтегля назад до /*ы*/.

Примери: *бурьылу* (К2: 77), *варты* (М1: 233), *бәрдьылу* (С1: 143), *угурьыш* (В1: 120)

Верижната промяна продължава, но само в Сталево, където /*ъ*/ понякога се изтегля назад до /*л*/.

Примери: *гләвлтә* (С2: 3), *йәдлт* (С2: 86)

Морфология

Следните особености са характерни само за южната (ивайловградската) група:

- Окончание за първо лице множествено число /-*не*/ за всички времена.

Примери: *клявәне* (Д1: 49), *глубйне* (Х2: 64) // *һрәһнеһне* (Д1: 49), *б'әһне* (Х6: 32) // *стөрйне* (Х6: 30)

Срещат се, марак и не често, форми за първо лице единствено число сегашно време характерни за родопските говори, а именно /-*м*/ за непрефигирани глаголи от първо и второ спрежение и /-*a*/ за префигирани глаголи от трето спрежение.

Примери: *трёс'ем* (Д2: 68), *ч'етәм* (Х2: 67) // *зәчукә* (Х6: 56)

- Формите за бъдеще време в миналото се образуват с частицата за бъдеще време и имперфектна форма глагола.

Пример: *ше ѝмаше* (ХЗ: 46)

Литература:

Бояджиев, Тодор. 1991. *Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия*. София. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.